विद्या भवन बालिका विद्यापीठ

शक्ति उत्थान आश्रम लखीसराय

विषय संस्कृत दिनांक 22-06-2021

वर्ग- सप्तम शिक्षक राजेश कुमार पाण्डेय

एन० सी० ई० आर० टी० पर आधारित

4 शब्द-रूपाणि

प्रत्येक शब्द के रूप अलग-अलग चलते हैं। शब्द के रूप अन्तिम वर्ण की भिन्नता होने से अलग-अलग हो जाते हैं। जैसे- बाल, मुनि, साधु, लता, फल आदि। 'बाल' अकारान्त, 'मुनि' इकारान्त तथा 'साधु' उकारान्त शब्द हैं। जिस भी शब्द के अन्त में 'अ' होता है, उसके रूप 'बाल' की तरह चलते हैं। 'इ' अन्त वाले शब्दों के रूप 'मुनि' की तरह चलते हैं।
इन रूपों में एकवचन में ही अधिकतर अन्तर मिलता है अन्य रूप प्रायः सामान्य होते हैं।

शब्दाः

- स्वरान्ताः
  - अकारान्त-शब्दाः
    - पुल्लिङ्ग-शब्दाः: बाल, नर, देव, मनुष्य, छात्र आदयः
    - नपुंसकलिङ्ग-शब्दाः: फल, पत्र, पात्र
  - आकारान्त-शब्दाः
    - स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः: लता, रमा, माला, महिला
  - इकारान्त-शब्दाः
    - पुल्लिङ्ग-शब्दाः: मुनि, कवि, कपि, ऋषि
    - स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः: मति, गति, श्रुति, स्मृति, कृति, वृत्ति
    - नपुंसकलिङ्ग: वारि
  - ईकारान्त-शब्दाः
    - स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः: नदी, देवी, भगिनी, जननी, रजनी, पृथ्वी
  - उकारान्त-शब्दाः
    - पुल्लिङ्ग-शब्दाः: साधु
    - स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः: धेनु
    - नपुंसकलिङ्ग-शब्दाः: मधु
  - ऊकारान्त-शब्दाः
    - स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः: वधू
  - ऋकारान्त-शब्दाः
    - पुल्लिङ्ग-शब्दाः: पितृ
    - नपुंसकलिङ्ग-शब्दाः: मातृ
- व्यञ्जनान्ताः
  - पुल्लिङ्ग-शब्दाः: राजन्, विद्वस्
  - स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः: सरित्
  - नपुंसकलिङ्ग-शब्दाः: मनस्, तपस्

आप जानते हैं कि संस्कृत वर्णमाला में स्वर और व्यंजन वर्ण होते हैं। अतः शब्द रूपों को स्वरांत और व्यंजनांत दो भागों में बाँटा गया है।

देव (अकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दः)			
विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया	देवेन	देवाभ्याम्	देवैः
चतुर्थी	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
पञ्चमी	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
षष्ठी	देवस्य	देवयोः	देवानाम्
सप्तमी	देवे	देवयोः	देवेषु
सम्बोधनम्	हे देव!	हे देवौ!	हे देवाः!

पत्र (अकारान्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दः)			
विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पत्रम्	पत्रे	पत्राणि
द्वितीया	पत्रम्	पत्रे	पत्राणि
तृतीया	पत्रेण	पत्राभ्याम्	पत्रैः
चतुर्थी	पत्राय	पत्राभ्याम्	पत्रेभ्यः
पञ्चमी	पत्रात्	पत्राभ्याम्	पत्रेभ्यः
षष्ठी	पत्रस्य	पत्रयोः	पत्राणाम्
सप्तमी	पत्रे	पत्रयोः	पत्रेषु
सम्बोधनम्	हे पत्र!	हे पत्रे!	हे पत्राणि!

'पत्रेण' तथा 'पत्राणाम्' में 'न' के स्थान पर 'ण' है, क्योंकि र्, ष्, ऋ के बाद 'न्' आ जाए, तो वह 'ण्' हो जाता है।

लता (आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः)			
विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सम्बोधनम्	हे लते!	हे लते!	हे लताः!

रमा (आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः)			
विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पञ्चमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सम्बोधनम्	हे रमे!	हे रमे!	हे रमाः!

'लता' की तरह निशा, जिह्वा, नासिका, माला आदि के रूप चलेंगे।

मुनि (इकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दः)			
विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पञ्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
षष्ठी	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्
सप्तमी	मुनौ	मुन्योः	मुनिषु
सम्बोधनम्	हे मुने!	हे मुनी!	हे मुनयः!

कवि (इकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दः)			
विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कविः	कवी	कवयः
द्वितीया	कविम्	कवी	कवीन्
तृतीया	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
चतुर्थी	कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः
पञ्चमी	कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः
षष्ठी	कवेः	कव्योः	कवीनाम्
सप्तमी	कवौ	कव्योः	कविषु
सम्बोधनम्	हे कवे!	हे कवी!	हे कवयः!

'मुनि' के समान पति, भूपति, नृपति, रवि, अग्नि, हरि, गिरि आदि के रूप चलेंगे।